

3. Waarom Spanjaarden niet kunnen zeilen! Norbert Elias over de invloeden van slavernij op de ontwikkeling van de professie van marine-officier in Spanje

*René Moelker*¹

1. Inleiding

Norbert Elias publiceerde in 1950 in *British Journal of Sociology* het artikel ‘Studies in the Genesis of the Naval Profession I Gentlemen and Tarpaulins’. Volgens een voetnoot zouden er nog twee artikelen over dit onderwerp gepubliceerd worden. Deze werden echter afgewezen door het *BJS*. In het Norbert Elias Archief in Marbach a/N – Duitsland bevinden zich echter de ongepubliceerde studies naar het marineberoep. Eén van de langere fragmenten heeft betrekking op de ontwikkelingen in het zee-officiersberoep in het Spanje van de 16e eeuw. Het blijkt dat de sociale structuur van Spanje, welke in deze periode sterk gebaseerd was op het onderscheid tussen slavenarbeid door Moren en een niet-arbeidende blanke bevolking, de militaire vaardigheden van de blanke Spanjaarden bevorderde, maar tegelijkertijd de oorzaak was van de lage status van ambachtelijke beroepen zoals dat van zeeman.

De denkbeelden van Elias over slavernij en sociale verandering komen op een aantal punten sterk overéén met het werk van Leo d’Anjou. D’Anjou (1996) beschrijft in *Social Movements and Cultural Change* een aantal factoren die van invloed zijn geweest op de campagne om de slavernij af te schaffen. Drie van die factoren zien wij ook terug in het grotendeels niet gepubliceerde werk van Norbert Elias over de ontwikkeling van het beroep van marineofficier in Spanje en Engeland. Die drie factoren zijn allereerst het streven naar een wereldrijk, ten tweede de werking van economische factoren, ten derde de relatieve openheid van een samenleving.

Zowel Spanje als Engeland streefden naar een imperium, naar een wereldrijk. De controle over de wereldzeeën door middel van zeemachten vormde het fundament van deze rijken. “British military might protected agriculture and industry within Great Britain, the trade executed by British ships, and the tropical product-producing plantations in the colonies from the competition from others, especially France and the Low Countries. ... Thus, the first British Empire was the politicoeconomic combination of naval power, commercial conquest, protection, and monopoly” (d’Anjou, 1996: 113). Maritieme suprematie was benodigd om zeewegen te controleren zodat de handel naar en van de koloniën in handen bleef van de monopolist. Ook de handel in slaven was op militaire macht gefundeerd, want deze was afhankelijk van vrije zeewegen. Het land dat als eerste kan beschikken over een professionele marine, verwerft maritieme suprematie en claimt de status van wereldmogendheid. Het uitzenden van de Spaanse armada om Engeland te veroveren was een

uiting van dit streven naar suprematie. Overigens - en dit terzijde - ging het er bij deze aanval waarschijnlijk meer om de rebelle in de Nederlandse Provinciën neer te slaan dan dat de Spanjaarden echt het grondgebied van Engeland wilden annexeren. Dat koningin Elizabeth de watergeuzen steunde was de Spanjaarden niet welgevallig. Als Spanje het kanaal beheerste, en daarvoor moest men Engeland verslaan, zouden de Nederlandse rebellen zich uiteindelijk moeten overgeven ... zo ongeveer moet de Spaanse redenatie geweest zijn.

Economische factoren zijn van belang als motief om naar militair maritiem overwicht te streven en als motief om slavenhandel te drijven. De slavenhandel was in de zeventiende eeuw lucratief, maar bovendien beoogde men met behulp van slaven een systeem van gedwongen arbeid op te zetten ten behoeve van de koloniën. Het handelssysteem was triangulair: "In this system, British ships brought British manufactures to Africa to buy slaves. They transported the slaves to the Americas and sold them mostly in British, French, and Spanish colonies. Then the ships took the produce of the colonies back to Great Britain and from there to other European countries" (d'Anjou, 1996: 97). Dit systeem resulteerde in gedwongen arbeid in de koloniën en vrije arbeid in Engeland. Hoewel winstgevend werd dit systeem in de achttiende eeuw bekritiseerd door onder andere Adam Smith. De vrije markt waar mensen hun eigen belang konden nastreven zou uiteindelijk zowel voor het individu als voor de gemeenschap bevorderlijk zijn. Slavenarbeid zou minder efficiënt en effectief zijn. Tegenstanders van slavenarbeid grepen dit economische argument aan om hun zaak te bepleiten. Het economische argument was in de Britse achttiende eeuw nog sterk ideologisch, wat onder andere blijkt uit het feit dat in deze periode slavenhandel en slavenarbeid nog steeds winsten opleverden. Zoals wij zullen zien zijn ook economische factoren van groot belang voor de ontwikkelingen in het zestiende en zeventiende eeuwse Spanje.

Een derde factor die volgens d'Anjou van invloed is op de mogelijkheden die de sociale beweging voor het afschaffen van de slavernij heeft, is de relatieve openheid van de Engelse samenleving. De argumenten van de 'abolitionists' konden doordringen tot het politieke discours. "The development of the British political system after the Glorious Revolution led to an oligarchic system, which was positive for collective action. First, it was open to outside interests and issues, provided these were brought to the fore by "insiders" of civil society. This access was there for abolitionists and their adversaries alike" (d'Anjou, 1996: 211). De mate waarin samenlevingen open zijn, speelt ook in het werk van Elias een beslissende rol, zij op een enigszins andere wijze dan bij d'Anjou.

Het conceptuele kader in de analyse van d'Anjou met betrekking tot de sociale beweging voor de afschaffing van de slavernij is - zo zal blijken - ook heel goed te gebruiken om de sociale structuur van het vijftiende en zestiende eeuwse Spanje inzichtelijk te maken. Het is dan ook het oogmerk van dit hoofdstuk om te wijzen op de overeenkomsten tussen het werk van d'Anjou en Elias. Maar eerst moet meer verteld worden over Elias' maritiem-militaire project. Het gaat immers om grotendeels ongepubliceerd werk dat logischerwijze nauwelijks bekendheid geniet. Daarom komt allereerst de geschiedenis van de 'studies naar het ontstaan van het beroep van marineofficier'

aan de orde. Vervolgens wordt het inhoudelijke betoog van Elias met betrekking tot de ontwikkelingen in Spanje besproken. Het accent komt in deze paragraaf te liggen op de Spaanse maatschappelijke structuur en de rol die slavenarbeid in deze samenleving speelde. Overigens, de ontwikkelingen in Frankrijk, de Nederlanden en Engeland zullen in dit hoofdstuk slechts zijdelings aan de orde komen. Voor een meer uitgebreide bespreking van de ontwikkelingen in deze landen wordt verwezen naar Moelker (2003b en 2003c). Het gaat in dit hoofdstuk vooral om de ontwikkelingen in Spanje omdat daaruit duidelijk blijkt hoe desastreus het systeem van slavenarbeid was voor zowel de ontwikkeling van het marineberoep als de economie van Spanje. In de laatste paragraaf komen de overeenkomsten (en verschillen) tussen het werk van d'Anjou en Elias aan de orde. Benaderingen zoals die van d'Anjou en Elias blijken heel goed in staat te zijn om een antwoord te vinden op de vraag waarom Spanjaarden niet kunnen zeilen.

2. De ontstaansgeschiedenis van de studies naar het marineberoep

Zoals hierboven al gezegd werd publiceerde Norbert Elias in 1950 in *British Journal of Sociology* het artikel 'Studies in the Genesis of the Naval Profession I Gentlemen and Tarpaulins'. Elias kondigde in voetnoot nummer één van dit artikel al aan dat er drie artikelen zouden verschijnen met het marineberoep als onderwerp. De volledige voetnoot luidt: "This is the first of three studies in the origins and the early development of the career of naval officers in England. It shows the initial situation in which members of the nascent profession were recruited from two very different social groups. The second study deals with tensions and conflicts between these two groups; the third with their gradual integration and the emergence of a more unified hierarchy of naval offices combining to some extent the functions and methods of training of both groups. In addition, a brief comparison with the early development of the naval profession in France shows some of the interrelations between the development and characteristics of naval professions and those of the countries to which they belong" (Elias, 1950: 291).

Deze voetnoot wekte onmiddellijk mijn nieuwsgierigheid. Kort nadat Leo d'Anjou in 1992 mij tijdens de verdediging van mijn proefschrift het vuur aan de schenen had gelegd moest ik namelijk college verzorgen over het marineberoep voor adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine en had dringend behoefte aan sociologische verdieping. Ik kon die twee andere studies goed gebruiken, maar waar waren die twee andere studies naar het marineberoep gebleven? Als ze geschreven waren, waarom waren zij dan nooit gepubliceerd? Als zij geschreven zijn, hebben zij dan de tand des tijds weerstaan en liggen zij wellicht nog steeds in het één of ander stoffige archief? De meest ultieme vraag was vanzelfsprekend wat de inhoud was van de niet gepubliceerde werken. Waren de werken van slechte of matige kwaliteit of lag er wellicht een wetenschappelijke schat verborgen in de archieven? Voldoende vragen om enkele dienstreizen naar

het Norbert Elias Archief in Marbach am Neckar te rechtvaardigen. In 2002 realiseerde ik het voornemen om dit archief te bezoeken.

Het werd een heel interessante reis, want de artikelen bleken inderdaad te bestaan en nog belangrijker, de inhoud was zeer boeiend. De wording van het beroep van marineofficier is een studie, of beter een serie studies, die heel duidelijk in het verlengde van de klassieker *Ueber den Prozess der Zivilisation* (1939) ligt. Edelen, burgerij en de koning bevinden zich in een figuratie vol spanningen. Elias ziet in de rivaliteit tussen officieren van nobele afkomst, ‘gentlemen’, en de zeelieden van burgerafkomst, ‘tarpaulins’ of in het Nederlands pekbroecken, de oorzaak van de genese van een nieuwe institutie: het officiersberoep. Waar die conflicten tussen deze twee maatschappelijke groeperingen vrij uitgevochten konden worden, ontstond een nieuwe professie. In Frankrijk en Spanje werden de conflicten onderdrukt in tegenstelling tot Engeland. De professie vindt in dat laatste land dan ook haar oorsprong. Uiteindelijk leiden de conflicten tot een fusie van militaire en adellijke competenties (moed, samenwerkingsbereidheid, leiderschap, vechtlust, aristocratische houding, talenkennis en tactvol diplomatiek optreden naar andere volken toe, enz.) en de civiele competenties (kennis van het navigeren, zeilen, wind, kortom de nautische kennis en vaardigheden). Omdat er voor adellijke officieren een taboe rustte op handarbeid, was er echter wel een probleem. Om een zeilschip te commanderen moet men minstens enige tijd zelf met de handen werken om het zeemansvak te leren beheersen. Voor edelen was dat ronduit vernederend. Vandaar de volgende probleemstelling die als rode draad door Elias’ studies naar het marineberoep loopt (Appendix: NE-archief cover 505).

“How could a gentleman become a tarpaulin without losing caste, without lowering his social status?”

Om deze vraag te beantwoorden reconstrueert Elias met speciale aandacht voor de 16^e en de 17^e eeuw de ontstaansgeschiedenis van de professie van de marineofficier. Hij hanteert daarbij een historisch comparatieve wijze van analyseren waarbij de geschiedenis van het officiersberoep in drie verschillende landen met elkaar vergeleken wordt.

De eerste studie, die wel in het *BJS* gepubliceerd werd, behandelt de problemen waarmee marines in de 16^e en 17^e eeuw geconfronteerd werden. Het komt er op neer dat er een behoefte ontstaat aan een fusie van militaire adellijke vaardigheden en civiele nautische vaardigheden. Vervolgens pluist Elias nauwkeurig de sociale afkomst uit van zowel de ‘gentlemen commanders’ als de ‘tarpaulin commanders’. De tweede studie behandelt uitvoerig de conflicten tussen deze twee groeperingen. De derde bespreekt de manier waarop de conflicten beëindigd werden, namelijk door de institutionalisering van een beroepsopleiding die een fusie van edelen en burgerij tot stand bracht, een fusie die het mogelijk maakte dat een edelman zonder standsverlies de handarbeid kon verrichten welke deel uitmaakte van de beroepsopleiding. Die beroepsopleiding vond plaats in de

nieuwe institutie van de ‘midshipman’. Overige niet gepubliceerde stukken uit het Norbert Elias archief zijn gewijd aan internationale vergelijkingen met Spanje en Frankrijk.

2.1. Waarom niet gepubliceerd?

Het eerste artikel werd, zoals gezegd, gepubliceerd, maar de overige twee artikelen werden afgewezen. De vergelijkingen met Spanje en Frankrijk zijn eigenlijk nergens aan de orde gekomen, hoewel Elias in de jaren tachtig wel in lezingen aan dit werk gerefereerd heeft. Het *BJS*-artikel riep in 1950 weinig respons op. Men moet zich daarbij realiseren dat Elias in 1950 zo goed als onbekend was. Zijn hoofdwerken werden pas na zijn pensioenering in het Engels vertaald in de jaren zeventig. De Engelse lezers van de *BJS* hebben het verband van de ‘Studies in the Genesis of the Naval Profession’ met het werk over civilisatieprocessen nooit kunnen leggen. Als de lezers wel kennis hadden gemaakt met ‘het civilisatieproces’, dan hadden zij zonder moeite de continuïteit tussen dit hoofdwerk en de studies naar het marineberoep herkend. Waarschijnlijk werden de vervolgartikelen afgewezen omdat de lezers in de veronderstelling waren dat het een historisch onderwerp betrof met een beperkt belang (Goudsblom, 1987: 86).

Wellicht heeft Elias in de jaren vijftig na de initiële afwijzing van de artikelen door het *BJS* van verdere publicatie afgezien vanwege persoonlijke omstandigheden. Als Joods vluchteling in Engeland (vanaf 1935) moet deze periode in zijn leven hem bijzonder zwaar zijn gevallen. Elias had in de oorlog zijn moeder verloren aan het Nazi-regime en heeft na de oorlog psychotherapie ondergaan (Korte, 1997). Als hem gevraagd werd waarom hij in therapie was gegaan antwoordde hij dat dat was omdat hij zo langzaam schreef maar aan Cas Wouters schreef hij: “As you may know I have an ineradicable guilt feeling that I was unable to get my mother out of the concentration-camp before she died in a gas chamber” (Wouters, 1993: 10, zie voor verklaringen over Elias’ lage productiviteit in deze periode ook Heerma van Voss en Van Stolk, 1989; Van Krieken, 1998). Pas in 1954 verkreeg Elias een permanente positie in de academische wereld door een benoeming aan de universiteit van Leicester. Hij was toen 57 jaar. Erkenning voor zijn werk kwam dus pas heel laat in zijn leven. Hoewel Elias in de vijftiger jaren van verdere publicatiemogelijkheden heeft afgezien², heeft hij het onderwerp nooit echt losgelaten. In een in het Duits geschreven lezing welke in 1983 in Parijs werd uitgesproken verontschuldigt hij zich eerst voor het feit dat hij zo langzaam tot publiceren komt, om vervolgens tegenover zijn gehoor een samenvatting te geven van het gehele project over de wording van het beroep van marineofficier (Appendix: NE-archief: MISC-D X = Paris 3). “Das was ich vorhabe, ihnen heute vorzutragen, ist ein kleines Exerpt aus einem Projekt, das wohl nich mehr zustande kommen wird, ein langfristiges Projekt”. Op basis van deze woorden lijkt het plausibel Elias het project graag gepubliceerd had indien hem een langer leven gegund was.

De studies in ‘The Genesis of the Naval Profession’ zijn door weinigen opgemerkt. Eigenlijk hebben vooral Elias-kenners (Goudsblom en Mennell 1998, Mennell 1988, Goudsblom 1988) en

militair sociologen (o.a. Moelker, 2003a) verwezen naar de maritieme studies. Maar zelfs binnen de militaire sociologie is het werk van Elias maar zelden benut. De ‘studies in the genesis of the naval profession’ worden niet eens genoemd in overzichtsstudies en handboeken betreffende de militaire professie (Caforio, 1994; 1998; Kuhlmann, 1996). Een kleine maar zeer interessante verwijzing kan teruggevonden worden in het klassieke werk van Morris Janowitz *The professional soldier* (1960: 23, de bijbehorende noot vijf op pagina 37 geeft de bibliografische verwijzing naar Elias’ *BJS*-artikel):

“Most fundamentally, the professional soldier is conservative, since his social origin is grounded in the history of the post-feudal nobility in Europe and its social equivalents in the United States. ... Interestingly, in the origins of the naval profession, as represented by the British Navy, there was greater reliance on middle- and even lower-class personnel in the officer corps, because men were needed to perform the arduous and skilled tasks of managing a vessel and its crew”.

Andere referenties vindt men bij Lammers (1969) en Teitler (1972; 1974). Hier is duidelijk sprake van een citatienetwerk: Teitler was een student van Van Doorn (1956; 1965) en Van Doorn werkte veelvuldig samen met zowel Lammers (het boek *Moderne Sociologie!*) als met Janowitz (Van Doorn en Janowitz 1968). Het werk van Teitler is voor de vergelijking met dat van Elias het meest interessant. Teitlers’ proefschrift (1974) werd in 1977 vertaald en gepubliceerd door het ‘Inter-University Seminar on Armed Forces and Society’. Het boek kreeg de titel *The Genesis of the Professional Officers’ Corps*. Een opmerkelijke overeenkomst met het werk van Elias.

Toen Elias in de jaren zeventig erkenning kreeg, werd door toedoen van Abram de Swaan een gedeelte uit de ‘Studies in the genesis of the naval profession’ gepubliceerd in *De Gids*. Het betrof een vertaling van ‘Drake and Doughty’ (1977), een gedeelte van het nooit gepubliceerde tweede artikel voor *BJS*. Hoewel dit artikel een klein juweel is, is het hier volledig beroofd van zijn context. De kracht van dit artikel, over een conflict tussen twee kaperkapiteins, hangt af van de totale argumentatielijn welke gegeven is in de drie artikelen. Door het verhaal van Drake en Doughty buiten zijn context te publiceren verdwijnt een groot deel van de boodschap en blijft niet veel meer dan een anekdotische vertelling over.

De invloed van het *BJS* artikel is gedeeltelijk indirect via Elias’ studenten uit Leicester. Elias’ ideeën in het artikel over ‘gentlemen and tarpaulins’ beïnvloedde de auteurs van het hoofdstuk over ‘the professions’³ in *Human Societies, an introduction to sociology* (Hurd, 1973). Eén van de studenten uit de periode in Leicester, Christopher Dandeker, publiceerde eveneens over het zee-officiers-beroep in *BJS* (1978). Als vooraanstaand militair socioloog introduceerde Dandeker binnen deze subdiscipline vele Eliassiaanse ideeën. In 1998 publiceerden Goudsblom and Mennell een klein gedeelte uit het *BJS* artikel (de conclusie) in *The Norbert Elias reader*.

Uit mijn onderzoek in het Norbert Elias Archief in Marbach a/N (Duitsland) blijkt dat het gehele project veel groter is dan alleen de drie artikelen die voor *BJS* bedoeld waren. De archieven

bevatten vele tientallen pagina's met methodologische aantekeningen, honderden pagina's met losse notities die tezamen een maritieme databank vormen, vele versies van dezelfde studies, verschillende openingen en afsluitingen, enz. Soms komt men zelfs zeven verschillende versies van één en dezelfde pagina tegen. Uit de handgeschreven correcties kan men opmaken welke versie de meest recente moet zijn. Uit één van de archiefstukken (Appendix: NE-archief 503) blijkt dat Elias gespeeld moet hebben met de gedachte een boek met ongeveer zeven hoofdstukken te schrijven. Er is in het archief voldoende materiaal aanwezig om inderdaad een kleine monografie van hoge kwaliteit samen te stellen. Met name de vergelijking van de Engelse ontwikkeling in de professie met Spanje en Frankrijk is verrassend en maakt duidelijk dat het civilisatieperspectief nauw verbonden is met de vraag hoe het mogelijk was dat Engeland maritieme suprematie wist te verwerven (Padfield, 2000). Die maritieme suprematie is op zijn beurt weer verbonden met controle over de zeewegen en de overzeese koloniën.

3. Elias over het rassenprobleem in de Spaanse pre-renaissancistische samenleving⁴

Waar Engeland zich kenmerkte door een relatieve openheid in de stratificatiestructuur, de koning kon het zich niet permitteren om stijgingskansen te onthouden aan zowel edelen als burgerij, was in Spanje de kloof tussen edelen en burgerij onoverbrugbaar. Binnen de groep mensen niet van nobele afkomst kan weer onderscheid gemaakt worden tussen de autochtone blanke Spanjaarden en de Moren. De Spanjaarden waren er zo aan gewend dat de kleurlingen de handarbeid uitvoerden dat het beledigend was geworden voor zelfs de armste blanken om ook maar één vinger uit te steken. Elias wijst er in het document 'NE-archief cover 505' op dat het vooral dit soort sociale factoren zijn geweest die van invloed zijn geweest op zowel Spanjes militaire als economische ontwikkeling. Het is volgens hem zeer te betwisten of de fysieke condities van Spanje, zoals klimaat, geografische ligging, bodem en producten van invloed zijn geweest op militaire en economische ontwikkeling.

Met name de lage status van de zeeman, die immers voor zijn beroep altijd aangewezen was op het uitvoeren van handarbeid, heeft volgens Elias een grote rol gespeeld. Handarbeid werd in zijn algemeen veracht als gevolg van de verhoudingen tussen Spanjaarden en Moren. De associatie van handarbeid met een onderworpen volk heeft waarschijnlijk handarbeid een slechte naam gegeven.

In de woorden van Elias zelf: "About the grave impediments placed in its way by Spain's social and political conditions there can be no doubt. The low social status of the seaman, the contempt in which they were held was part of a general attitude towards manual work. It was, in part, a bequest of the age long struggle between Spaniards and Moors. The victorious Spaniards left to the vanquished, slaves or not, all the menial work. This association with a subject population made, in the course of time, manual work generally contemptuous beyond what is was in other

countries”. (Dit citaat en alle volgende in deze paragraaf zijn afkomstig uit NE-archief cover 505, zie appendix).

Dat edelen niet met hun handen werkten was in geheel Europa gebruikelijk, maar in Spanje was handarbeid zelfs te min voor de armste vrij geboren Spanjaarden. Elias citeert in dat verband één van de grondleggers van de Engelse marine Samuel Pepys: “I saw their pretence to gentility, wrote Pepys, passing through Spain in 1683, in his diary, among the poorest people and a declaration that a blow is not to be given to a white man (as they call themselves) spoils all authority. And so I see it is in private families, all are equal and their civility to beggars and being equal in the churches, in their places of devotion etceteras helps all towards it”.⁵

Elias interpreteert de verhoudingen in Spanje als een rassenprobleem. “To Pepys the expression “white man” with all it implied was, at that time evidently something quite new. Spain was, in fact, the first of the Western countries with a race problem of its own. The ruling Spaniards expressed their own social superiority first over the Moors at home, later over their colonial subjects not only in terms of religion but also in terms of colour. After part of the subject population had become converted to Christianity religion alone could no longer serve as a distinguishing mark and a rallying point for the master people”.

De noodzaak om een onderscheid in stand te houden tussen hen die behoorden tot de heersende groep, en de onderworpen bevolking leidde tot een sterk gevoel van solidariteit onder de heersende groep. De gedragscode, de sociale normen en waarden van de trotse en militante edelen doordrongen langzaam de totale blanke bevolking. “A free born Spaniard, even if he was poor asked to be respected as a white gentleman. Spain was also the first of the modern nations beset with that infliction known to students of modern society as the problem of the poor whites. The fear of losing cast, of falling down to the level of the subject races debarred many Spaniards from taking up those professions which in other countries provided a living for the poorer classes. On the other hand those Spaniards who were engaged in one of the lower occupations, many of them probably of mixed descent, were treated with contempt, sometimes almost like outcasts. According to the scale of values, even begging was less contemptible and degrading; and there were, in fact, a good many Spaniards too proud to work with their own hands who lived on the crumbs from the table of their better placed compatriots waiting for the time when they might show again their valour in battle”.

Deze sociale en politieke condities waren enkele van de belangrijkste redenen die Spanje er van weerhielden om een grote zeemacht te worden. Spanje bleek in staat om een groot en wereldwijd rijk te veroveren, omdat de sociale en politieke condities de opkomst van een blanke krijgerskaste stimuleerden. De rol van krijger paste namelijk wel in het beeld dat blanke Spanjaarden van mannelijke eer en trots hadden. Maar “the very qualities and conditions which made her, for a time, the greatest military power on earth prevented her from becoming a great commercial power and a great sea power”.

De raciale attitude veranderde langzamerhand in een sociale attitude die alle handarbeid, of het arbeid was die oorspronkelijk door de Moren werd gedaan of niet, tot minderwaardig

bestempelde. Dat was vooral het geval voor het beroep van zeeman. De zeelieden werden veracht en gezien als een lastige bijkomstigheid die noodzakelijk was voor de navigatie van schepen, als mensen die ruimte innamen die gevuld had kunnen worden door soldaten.⁶ De militaire dienst ten behoeve van de Spaanse koning en het Spaanse rijk kende binnen de sociale hiërarchie het hoogste prestige terwijl het beroep van zeeman zo'n beetje onder aan de prestigeladder stond. "The profession of a seaman ranked among those low class occupations not fit for a pure Spaniard, whether rich or poor, noble or non-noble". De kloof tussen de twee groepen viel niet te overbruggen. In Engeland gingen de ontwikkelingen in de zeevaart juist in de richting van een almagatie van de beroepen militair en zeeman tot het beroep van 'marineofficier', maar een dergelijke fusie van twee beroepen was in Spanje volstrekt uitgesloten. De afkomst van Spaanse militairen, bijvoorbeeld een Spaanse Don, was zo ver verheven boven dat van de gewone zeeman dat het verlies in prestige, dat zou ontstaan bij een fusie van de twee beroepen, te groot was.

Ook andere bronnen en auteurs hebben gewezen op de problemen die ontstaan door de kloof in het Spaanse stratificatiesysteem. Daarmee wordt de stelling van Elias ondersteund. Zo vinden we bij de marinehistoricus Lewis (1939) het volgende citaat: "the English nobleman was never anything like so High and Mighty as the Don of Spain, and we find that the river to be bridged was formidable indeed, but still bridgeable". De afstand tussen de twee standen was in Engeland dus makkelijker te overbruggen dan in Spanje.

Een professie met een laag sociaal prestige is niet stimulerend voor de perfectie van de nautische vaardigheden. Het vormt eerder een rem op de broodnodige verbeteringen, al was het maar omdat de meest bekwame mensen deze professie zullen mijden. Het rigide Spaanse sociale systeem bleek de bloei van de Spaanse marine te frustreren. In andere continentale landen met een grote militaire traditie had meestal de landmacht ook een groter prestige wat vaak ten nadele uitviel van de marine. "Spain, on account of the rigidity of her social institutions and standards went in this direction to the extreme. The social overweight of her aristocracy with its great military tradition stifled the autonomous development of her military fleet. In a way the navy remained a mere dependency of the army. Consequently we find it in 1805 just as inefficient and its officers as much lacking in seamanship as in 1588".

Het is vreemd, zo vervolgt Elias zijn betoog, dat een wereldrijk met veel overzeese gebiedsdelen zo weinig investeerde in een effectieve zeemacht aangezien de opbouw van een koloniaal wereldrijk met zijn lucratieve handelsmogelijkheden juist afhankelijk is van dominantie op zee. "Yet, if there is one thing to be learnt from Spanish history, than it is the persistence, one might almost say the obduracy, with which attitudes and social standards are reproduced long after they have ceased to be useful and even if they prove obnoxious provided that, traditionally, a high social prestige is attached to them and that they are deemed essential for the maintenance of an existing social order". Hiermee wijst Elias op het feit dat instituties vaak blijven voortbestaan terwijl zij in feite al lang contraproductief en zelfs destructief geworden zijn. De barrières van

morele standaarden kunnen niet eenvoudig door rationeel redeneren afgebroken worden, zeker niet wanneer machtsposities, status en prestige gekoppeld zijn aan deze standaarden.

“The attitudes, the scale of social values evolved by Spain’s militant nobility in the heyday, of their domination over inferior races and gradually accepted by part of the Spanish people generally proved, in the long run, obnoxious for both Spain’s commercial and maritime development”. Elias komt in zijn studie naar de vergelijking tussen Engelse en Spaanse maritiem-militaire ontwikkelingen tot de conclusie dat Spanje zowel militair als economisch haar positie als grootmacht verloor door het sociale en politieke systeem. De overzeese handel en de transport van goederen waren georganiseerd als een koninklijk monopolie dat vrije kooplieden geheel het initiatief ontnam. Ambachtelijk werk en het zeemansberoep werden op denigrerende wijze tot een lage maatschappelijke positie verordonneerd. In deze omstandigheden was het niet mogelijk, ondanks herhaalde pogingen, om de Spaanse marine tot ontwikkeling te brengen. De standaarden voor goed zeemanschap welke in maritieme opleidingsinstituten door middel van training en opleiding aangebracht werden bleken in Spanje nooit een vergelijkbaar peil met die van maritieme naties te kunnen halen, simpelweg omdat de sociale standaarden het aan officieren verbood om het degraderende werk van een zeeman te moeten doen. De functie die het ‘midshipman’ systeem in Engeland had, of de adelborstenopleiding in Nederland, kon om die reden in Spanje nooit tot wasdom komen. De Spaanse officieren-in-spé waren geen goede zeilers.

4. Conclusie

Op sommige plaatsen zal Elias vast en zeker overdreven hebben. Zijn beschrijving van Spanje als een van raciale scheidslijnen doortrokken samenleving waar de ‘blanken’ geen vinger uitsteken, lijkt op zijn minst een vergaande ideaaltypische stilerings van de werkelijkheid te zijn. Maar door dergelijke stilerings komen de verschillen tussen de besproken samenlevings scherp naar voren.

Om de overeenkomsten van het werk van Elias met dat van d’Anjou aan te wijzen kan het beste terug gegrepen worden op de drie elementen die d’Anjou noemt in zijn analyse van de sociale beweging voor het afschaffen van de slavernij; het streven naar een wereldrijk, de rol van economische factoren en de openheid van de samenleving als voorwaarde voor veranderingen in instituties. Dat deze factoren sterk met elkaar verweven zijn, blijkt ook uit de onderstaande tekst.

D’Anjou wijst er al op dat maritieme suprematie voor het Britse koninkrijk van belang is voor het beheersen van de handelswegen, wat onder meer een voorwaarde was voor de handel in slaven en koloniale goederen. De maritiem-militaire macht leidde tot een wereldrijk. Padfield (2000) wijst er op dat alle wereldrijken die elkaar na 1600 opvolgden altijd afhankelijk waren van de combinatie van beheersing van de wereldzeeën en een vrijhandelssysteem dat als aanjager van de economie kon fungeren. Economische en militaire macht gaan in deze optiek dus samen. Het werk van Elias is van belang omdat zijn analyse het mogelijk maakt om maritieme mogendheden met elkaar te

vergelijken en te verklaren waarom de ene mogendheid wel de status van wereldrijk weet te bereiken en de andere niet. Met een klein beetje sociologische voorstellingskracht kan men deze analyse ook op de positie van de Verenigde Staten toepassen. Haar economische macht is immers nauw verbonden met de beschikking over een bijna 600 schepen tellende marine waarmee maritieme suprematie verzekerd is.

Spanje was wel een militaire supermacht, maar wist die positie niet te bestendigen omdat de sociale en politieke structuur fnuikend was voor de vrijhandel en de ambachtelijke beroepen die voor hun groei en bloei van handarbeid en handel afhankelijk waren. Handarbeid was voor blanken een taboe. Zeemacht en inkomsten uit overzeese gebieden waren in Spanje in handen van een koninklijk monopolie. In Frankrijk werd het winstmotief en het particulier initiatief ingeperkt door een sterk staatscentralisme en een overmatig bureaucratische regelgeving. In de Nederlanden werden handel en zeevaart gestimuleerd doordat de imperatief bij het particulier initiatief van de burgerij lag. Van rivaliteit tussen twee maatschappelijke groepen was in de Nederlanden veel minder sprake vanwege zowel het particularisme als het feit dat de adel veel meer betrokken was bij de landmacht. In de Nederlanden voerden de koopmansgeest en het particularisme zodanig de bovenhand dat de grootmachtstatus uit de zeventiende eeuw uiteindelijk aan de Britten afgestaan moet worden. In Groot-Brittannië zijn particulier initiatief en gecentraliseerde militaire macht veel beter met elkaar in balans wat uiteindelijk bevorderlijk is geweest voor de ontwikkeling tot grootmacht.

Economische factoren nemen in analyses van d'Anjou een prominente plaats in. Bij het afschaffen van de slavernij werd het argument dat een vrije markt effectiever, efficiënter en winstgevender zou zijn, al reeds geponoerd op het moment dat de slavenhandel en de slavenarbeid nog lucratief waren. In dat opzicht waren de ontwikkelingen in Spanje afwijkend van die in Groot-Britannië. Het eerste verschil is dat in Spanje de systemen van gedwongen en vrije arbeid in één samenleving naast elkaar voorkwamen. Het tweede verschil is, dat vanwege dat gelijktijdig voorkomen van gedwongen en vrije arbeid, de slavernij uiteindelijk ertoe leidde dat de Spaanse marine inferieur was ten opzichte van de Engelse en dat de Spaanse economie zich niet kon ontplooiën. In het zestiende en zeventiende eeuwse Spanje leidde slavenarbeid uiteindelijk tot het economisch en militair verval van de Spaanse grootmacht. Handarbeid is zo zeer omgeven door een sociaal stigma dat blanken er zich niet aan wilden bezondigen. Met alle economische en militaire gevolgen van dien. De analyse van Elias wijst uit dat de Spanjaarden met hun armada niet op konden tegen de Engelsen mede omdat de Spanjaarden het nautisch ambachtswerk niet beheersten. Tegenover een overmacht aan schepen stelden de Engelsen hun wendbaarheid (waarvoor nautisch ambachtswerk vereist is) en hun superieure kanonnen (die het gevecht op afstand mogelijk maakten en waardoor –wederom- de nautische vaardigheden belangrijker werden want voor een artilleriegevecht op zee moet men kunnen wenden, keren en op linie kunnen blijven).

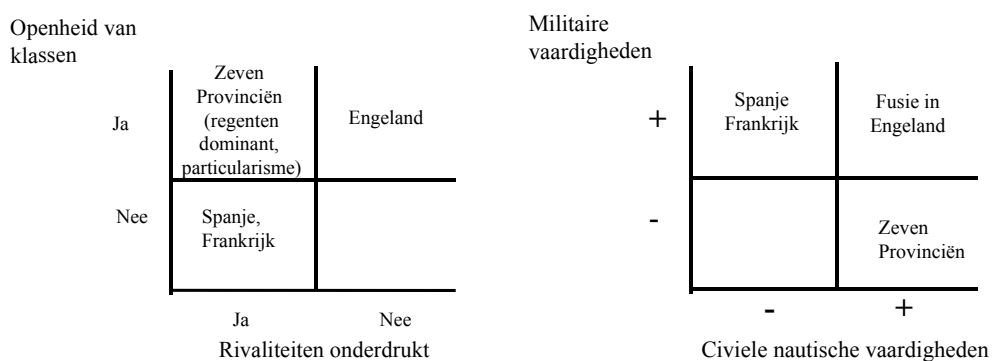
Economische factoren zijn in het werk van d'Anjou altijd belangrijk geweest. In het bekende werk van Elias bleven economische factoren vaak impliciet. Elias is zeker niet blind voor economische factoren, maar in de 'studies in the genesis of the naval profession' worden economische factoren voor het eerst openlijk axiomatisch. Sterker nog, dit werk toont verrassend veel overeenkomst met het economisch geschraagde werk van Marx. Dat economische factoren in de 'studies' axiomatisch lijken te zijn blijkt onder andere uit de volgende notitie: "The history of a profession is part of the social and economic history of its country" (Appendix: NE Archive 517). De notitie is afkomstig uit een map vol met losse aantekeningen van methodologische aard die betrekking hebben op het marineberoep. De notitie komt dicht in de buurt van een Marxistisch historisch materialisme. De dynamiek in de analyse van Elias komt voort uit het conflict tussen zeelui die vanuit de adel afkomstig zijn en zeelui van burgerafkomst. Daarmee introduceert Elias het koningsmechanisme in zijn analyse. De koning behoudt als een 'tertius gaudens' het evenwicht tussen edelen en burgerij door dan de ene partij en dan de andere partij te bevoordelen. Zijn eigen positie weet de koning door deze strategie te handhaven. In de 18^e en 19^e eeuw stelt Elias vervolgens dat er een verschuiving op de 'as van spanningen' plaats vindt naar een rivaliteit tussen arbeiders en bourgeoisie: "the main axis of tensions, shifted more definitely to the commercial and industrial section of the population, dividing it into two camps, the working classes and the middle classes" (Elias, 1950: 301). Elias wijst er in een lezing in Parijs zelf expliciet op dat dit koningsmechanisme een soort Marxistische dialectiek is, ... alleen, zo stelt Elias, is de dialectiek van het koningsmechanisme er één met drie partijen en daarom is het veel beter en genuanceerder dan het Marxistische twee-partijen-schema: "Das Marxsche Schema ... ist gewiss nicht falsch, aber es ist grob! ... Was bei der Marxschen Klassenteilung fehlt, ist die Tatsache, dass der König und der Adel einen Machtbrennpunkt eigener Art darstellte, der nicht schlechterdings mit dem Adel gleichzusetzen ist" (Appendix: NE-archive: MISC-D X = Paris 3:13). Economische factoren en conflictsociologie zijn karakteristiek voor deze studie van Elias en daarmee komt deze analyse ook dicht bij het werk van d'Anjou.

D'Anjou stelt dat de relatieve openheid van de Britse samenleving het mogelijk maakt dat de stem van sociale bewegingen gehoord kan worden. Dit kenmerk van de Britse samenleving is ook een stimulerende factor geweest in de ontwikkeling van het beroep van zeeofficier. In Engeland was het mogelijk dat zeelieden van burgerafkomst een admiraalsbenoeming verwierven. Doordat conflicten tussen burgerzeelui en edelen in relatieve openheid uitgevochten konden worden, ontstond in de loop van ongeveer 150 jaar een opleidingssysteem dat uitmondde in een fusie van het militaire beroep en het zeemansberoep. De zeilers waren militairen geworden en de militairen zeilers. Militaire vaardigheden (cohesie, discipline, vechtlust, ridderlijkheid, diplomatieke omgangsvormen) en civiele nautische vaardigheden (bekwaamheid in het navigeren, kennis van zeestromen en overige nautische vaardigheden) werden met elkaar verenigd.. De fusie tussen edelen en burgers kwam met name tot stand door de opleidingsinstitutie van 'midshipman' of -in het Nederlands- het adelborstensysteem. Zowel edelen als burgers kregen midscheeps een opleiding

waarbij zij met hun handen het nautische ambacht verworven terwijl zij ook leerden schermen, dansen en talen spreken.

Een amalgamatie van beroepen kon eigenlijk alleen ontstaan dankzij de conflicten. In Spanje en in Frankrijk werden deze conflicten onderdrukt, simpelweg doordat het officiersberoep voorbehouden was aan de aristocratie. De burgerij werd, op een enkele uitzondering na, uitgesloten. In Spanje hing deze sociale sluiting ook nog eens samen met de ‘moren-arbeid’ en het taboe op handarbeid voor blanken (Spanje is eigenlijk een extreme variant van hetgeen wat in Frankrijk ook speelde). Resultaat was dat de nautisch-militaire vaardigheden van de Spanjaarden en de Fransen achterbleven bij die van de Engelsen (in vergelijking: de Nederlanders waren wel goede zeilers, maar legden het tegen de Britten af waar het ging om de vuurkracht van de Engelse driedekkerschepen). Onderstaand schema biedt een samenvattend overzicht van de belangrijkste causale factoren in de analyse van Elias. Onderstaand schema biedt een samenvattend overzicht van de belangrijkste causale factoren in de analyse van Elias en de ontwikkelingen in de vier maritieme staten.

Figuur 1: vergelijking van vier maritieme mogendheden

Het werk van d’Anjou vertoont op beslissende plaatsen overeenkomst met dat van Elias. Een aantal van de elementen die overeenkomen hebben betrekking op de factoren ‘streven naar een wereldrijk’, ‘economische factoren en de rol van vrijhandel daarin’ en ‘openheid van samenlevingen’. Met behulp van een conceptueel apparaat hetwelk deze factoren bevat kan een vraag als ‘waarom kunnen de Spanjaarden niet zeilen’ bevredigend beantwoord worden. Maar het gaat natuurlijk niet alleen om deze vraag. De vraag duidt op dieperliggende problemen, maatschappelijke problemen die zowel door Elias als door d’Anjou geadresseerd worden. Beide auteurs delen een interesse in problemen die betrekking hebben op maatschappelijke ongelijkheid en culturele ontwikkelingen welke ingebed zijn in hun economische, politieke en maatschappelijke context. Beide auteurs beoefenen de historische sociologie. Zowel Elias als d’Anjou zijn geïnteresseerd in theorieontwikkeling en causale verbanden met betrekking tot vraagstukken van

maatschappelijke verandering. Elias werkt daarbij een eigen methodologie en een eigen figuratiebenadering uit, terwijl d'Anjou ook in zijn cultuursociologische werk sterker in de traditie van de natuurwetenschappen blijft staan. D'Anjou is meer een neo-Weberiaan dan een socioloog uit de figuratie-school. Zijn werk met betrekking tot sociale bewegingen die zich bezig houden met het afschaffen van de slavernij vertoont echter wel degelijk verwantschap met Elias' studie naar het beroep van marineofficier.

Noten

¹ De auteur wil op deze plaats Stephen Mennell, de Norbert Elias Stichting – met name Saskia Visser - en het Deutsches Literaturarchiv danken voor hun raad, daad en ondersteuning.

² Ander werk uit de zelfde moeilijke periode uit zijn leven heeft het licht gezien omdat er commitments lagen met co-auteurs zoals Eric Dunning, zie Elias en Dunning (1966).

³ Een voetnoot in het BJS-artikel (Elias, 1950: 307) spreekt over de positie van de geestelijkheid en de advocatuur en generaliseert de theorie over de wording van het marineberoep naar de wording van professies in het algemeen. Deze voetnoot, "The higher clergy, especially the bishops, ranked as gentlemen...The poorer clergy ranked with craftsmen, tradesmen and workmen...And other occupations which we call professions, for instance that of lawyers, were equally divided..." kan ook teruggevonden worden in Hurd (1973: 124).

⁴ Ik heb voor deze paragraaf grote delen uit Elias' werk geparafraseerd en verkort weergegeven. Citaten uit de letterlijke tekst zijn als illustratie opgenomen.

⁵ Elias verwijst hier als bron naar: The Tangier Papers, ed. by Edw. Chappell, N.R.S. 1935, p. 168.

⁶ Elias verwijst hier als bron naar: M. Oppenheim, Introduction to Monson's Naval Tracts, N.R.S., 1902, I, 44.

Literatuur

- Anjou, L. d' (1996). *Social Movements and Cultural Change. The First Abolition Campaign Revisited*. New York: Aldine de Gruyter.
- Caforio, G. (red. 1994). The Military Profession in Europe, In: *Current Sociology*, 42 (3): 007-129.
- Caforio, G. (red.) (1998). *The Sociology of the Military*. Cheltenham: An Elgar Reference Collection.
- Dandeker, C. (1978). From Patronage to Bureaucratic Control: the Case of the Naval Officer in English Society 1780-1850, In: *British Journal of Sociology*, 29 (3): 300-320.
- Doorn, J.J.A. van (1956). *Sociologie van de organisatie*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Doorn, J.J.A. van (1965). *The Officer Corps: A Fusion of Profession and Organization*. In: *Archives Européennes de Sociologie*, VI (2): 262-282.
- Doorn, J.J.A. van and Janowitz, M. (1968). *Armed Forces and Society. Sociological essays*. The Hague: Mouton.
- Elias, N. (1939). *Ueber den Prozess der Zivilisation*. Basel: Haus zum Falken.
- Elias, N. (1969). *Die höfische Gesellschaft*. Neuwied: Luchterland.
- Elias, N. (1950). Studies in the Genesis of the Naval Profession, I Gentlemen and Tarpaulins, In: *British Journal of Sociology*, 1 (4): 291-309.
- Elias, N. (1977). Drake en Doughy. De ontwikkeling van een conflict. Translation by Nelleke Fuchs-van Maaren of the unpublished 'Drake and Doughty. A Paradigmatic Case Study'. In: *De Gids*, 140 (5-6): 223-237.

- Elias, N. en E. Dunning (1966) Dynamics of Sport Groups with Special Reference to Football, in: *British Journal of Sociology*, 17(4) 388-402.
- Goudsblom, J. (1987). *De sociologie van Norbert Elias*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Goudsblom, J. & S. Mennell. (1998). *The Norbert Elias Reader: a biographical selection*. Oxford: Blackwell.
- Hurd, G. (1973). *Human Societies: An Introduction to Sociology*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Janowitz, M. (1960). *The Professional Soldier*. Illinois: The Free Press.
- Korte, H. (1997). *Über Norbert Elias. Das Werden eines Menschenwissenschaftlers*. Opladen: Leske und Budrich.
- Krieken, R. van der (1998). *Norbert Elias, Key Sociologist*. London: Routledge. See also: www.usyd.edu.au/~robertvk/elias/book/content.html.
- Kuhlmann, J. (1996). The present and future of the military profession – views of European Officers. *Forum International* 18. Strausberg: Sowi.
- Lammers, C.J. (1969). Strikes and Mutinies: A Comparative Study of Organizational Conflicts between Rulers and Ruled. In: *Administrative Science Quarterly*, 14 (4): 558-572.
- Lewis, M. (1939). *England's Sea-officers. The Story of the Naval Profession*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Mennell, S. (1989). *Norbert Elias. Civilization and the Human Self-Image*. Oxford: Blackwell.
- Moelker, R. (2003a). Meer dan een gewoon beroep in: R. Moelker & J. Soeters (red.), *Krijgsmacht en samenleving. Klassieke en eigentijdse inzichten* (2^e herziene druk). Amsterdam: Boom, 116-150.
- Moelker, R. (2003b). Elias, Maritime Supremacy and the Naval Profession. On Elias' unpublished Studies in the Genesis of the Naval Profession. In: *British Journal of Sociology*, 54 (3): 373-390.
- Moelker, R. (2003c). De militaire sociologie van Norbert Elias. Studies in de genese van het beroep van marineofficier. In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, Geaccepteerd / te verschijnen in 2003.
- Padfield, P. (2000). *Maritime Supremacy and the Opening of the Western Mind*. London: Pimlico.
- Teitler, G. (1972). *Toepassing van geweld*. Meppel: Boom.
- Teitler, G. (1974). *De wording van het professionele officierscorps*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam.
- Teitler, G. (1977). *The Genesis of the Professional Officers' Corps*. Beverly Hills / London: Sage.
- Voss, H. van en A. van Stolk (red.) (1989). *De geschiedenis van Norbert Elias*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Wouters, C. (1993). Ja, ja, ik was nog niet zoo 'n beroerde kerel, die zoo 'n vriend had' (Nescio) in: Israël, H., M. Komen en A. de Swaan (red.). *Over Elias*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Appendix: bronnen uit het inventaris van het Norbert Elias archief welke geraadpleegd zijn voor deze studie.

503. Text of outline of 'The genesis of the naval profession'.
505. Manuscript with note with heading 'Copies of development in France and Spain and beginnings in England', p. 13-62, incomplete, carbon copy.
507. Manuscript of 'Studies in the genesis of the naval profession. 2. The formative conflict', p. 1-13, unfinished.
508. Manuscript with note with heading 'Growth Henry VIII t. Charles I', p. 14-25. 1955.

510. Manuscript of 'The genesis of the naval profession. Gentlemen into seamen', p. 1-22, incomplete, carbon copy with handwritten corrections.
513. Manuscript with note with heading 'Development of midshipman with French comparison', p. 7-17, version with mark A, incomplete.
517. File concerning 'Studies in the Genesis of the Naval Profession', with numbered pages belonging to several manuscripts.
518. File concerning manuscripts of 'Studies in the Genesis of the Naval Profession', with notes, unnumbered pages and newspaper clippings.
- MISC-D X = Paris 3: Transcription de l'exposé présenté par Norber Elia qu Colloque Historique Franco-Allemand, en dat du 17 mars ' 83 Paris.